

PROBLÉMY NATURALISMU V DÍLE JOSEFA MERHAUTA

DUŠAN JEŘÁBEK

Uplatnění naturalistické metody v české literatuře bylo do značné míry podmíněno literárním a filosofickým kontextem, v němž se rozvíjelo české písemnictví 80. a 90. let minulého století. Vliv Comtova pozitivismu na české myšlení připravoval ovšem půdu pro přijetí naturalistických tvůrčích principů i u nás, ale neovlivnil bezprostředně podobu a povahu českého naturalismu, jako ji bezprostředně neovlivnil ani H. Taine, otec pozitivisticko-naturalistické doktríny literární. Podstatně důležité a přímé bylo naopak působení románového díla Emila Zoly, které k nám pronikalo v německých překladech v letech sedmdesátých, na počátku osmdesátých let bylo, jak známo, prudce odmítnuto Ferd. Schulzem ve Vlčkově Osvětě,¹ ale od té doby se u nás rychle šířilo v překladech už českých a jeho popularita převýšila v Čechách oblibu a vliv všech ostatních francouzských autorů, ať soudobých, ať starších. Okolnostmi a podmínkami Zolova vlivu na českou literaturu se zde zabývat nebudeme; naposledy tuto otázku analyzovala Hana Hrzalová ve stati Z historie sporů o naturalismus a realismus.²

Rozhodně není pochyb o tom, že Zolovo učení o sociální podmíněnosti lidského života a zároveň o podřízenosti lidské vůle vnitřním zděděným pudovým silám zanechalo zřetelné stopy v české literatuře konce minulého a začátku našeho století. Lze je sledovat v díle M. A. Šimáčka, K. M. Čapka-Choda, J. K. Šlejhara a také Josefa Merhauta.

Ale jestliže naturalismus našel v české literatuře té doby tak živnou půdu, svědčí to o tom, že zde existovaly vnitřní podmínky pro přijetí základních naturalistických doktrín, a to podmínky nejenom literární.

Především naturalistická teze o podřízenosti člověka vnějším nezvládnutelným tlakům nacházela v české literatuře reálný podklad v samém našem národním a společenském životě. Tato teze zdála se totiž přesně vyjadřovat dávno pocíťovanou bezvýchodnost tehdejší situace všech, kdo se v našich zemích stavěli proti nadvládě zbytnělé buržoazie. Doba a situace vyvolávaly nutně návaly skepse, zvlášť pokud šlo o možnosti individuálního působení na změnu společenských poměrů. Většina našich autorů té doby (patří k nim také autoři naturalističtí) prožívala i typický

¹ Ferd. Schulz, *Zolovy senzační romány*, Osvěta 10, 1880.

² Ve sborníku *Realismus a modernost*, Nakladatelství ČSAV, Praha 1965.

konflikt mezi individualismem a tendencí k novému kolektivismu, jehož integrující silou byl jak pocit duchovní spřízněnosti, tak vědomí sociální diskriminace pracujících rukou i dělníků ducha; blízkost obou těchto vrstev v tehdejší české společnosti byla ostatně příznačná — pramenil z ní i společný protiburžoazní postoj. Naděje na vytvoření kvalitativně nového sociálního kolektivu měla ovšem v 90. letech ráz takřka utopický. Tvrdá skutečnost zaháněla básníky i s jejich touhou po splnutí s kolektivem znovu a znovu do oblastí snů a činila z nich vězně vlastního nitra. To byly důsledky zcela konkrétních okolností českého společenského a politického života té doby. Mladá, pokroková vrstva našich autorů byla nutně zcela neuspokojena jak národní, tak sociální politikou staročeskou i mladočeskou a postupně byla stále více zklamávána nerozhodností a nedůsledností sociální demokracie. To všechno zvyšovalo pocit bezmoci jednotlivce vůči vývoji a tlaku společenskému.

K širokému uplatnění naturalismu v české literatuře nebylo by tedy došlo, jak jsme se snažili naznačit, jen cizím vlivem literárním. Základní podmínkou pro to byly vnější i vnitřní okolnosti našeho národního života. Z tohoto hlediska se učení o determinovanosti jedince v dobovém sociálním kontextu jeví jako plně ověřitelné přímo v domácích podmínkách společenských. Tato těsná souvislost literatury a denní reality ostatně plně odpovídala základní povaze a tradici české literatury devatenáctého století, která vedle funkce estetické — a někdy ještě před ní — musela plnit řadu funkcí jiných, mimoestetických, ale ovšem svrchovaně naléhavých.

Tak vlastně český naturalismus souvisel daleko těsněji s předchozím i soudobým proudem českého sociálního realismu než například s dekadencí devadesátých let, která se na rozdíl od realistického proudu odvracela od problémů našeho současného života. Český naturalismus naopak v nejlepších dílech svých představitelů z těchto problémů přímo vyrůstal, myšlenkově z nich čerpal, a nepřispíval-li snad k jejich řešení, rozhodně aspoň ukazoval na jejich naléhavou aktuálnost. A více než to. V řadě typicky naturalistických prací nabýval sociální a národní akcent přímo protestního smyslu.

Český naturalismus tak nejednou překračoval teoretickou zásadu autorovy objektivistické neúčastnosti na osudech zobrazovaných hrdinů; literární experiment, záležitost tvůrčího rozumu, stává se v české modifikaci postupně stále zřetelněji i záležitostí autorova subjektivního, často emociálně podmíněného vztahu k ztvárňované skutečnosti.

Jedním z autorů, v jejichž díle lze shledat některé pozoruhodné rysy české varianty evropského naturalismu, je Josef Merhaut. Jako nedostudovaný právník odešel r. 1885 z Prahy do Brna, a zde strávil — jako redaktor Moravské orlice — celý zbytek svého nedlouhého života.

Morava osmdesátých a devadesátých let byla půda z hlediska sociálního a národního ještě palčivější než půda v Čechách. Silně vyvinutý průmysl — především textilní — byl v německo-židovských rukou a český dělník, zejména v Brně, byl hmotně zcela závislý na svém zaměstnavateli. Je známo, jak hrubě zneužívali brněnští němečtí kapitalisté této závislosti a podřízenosti českého proletariátu: dělník, který nechtěl ztratit obživu,

byl nucen posílat svoje děti do německé školy a proti své vůli tak přispíval ke germanizaci města.

Odtud typická brněnská dvojjazyčnost a typické oslabení národního vědomí; odtud plyne i obtížnost dnešního přesného zjištění skutečného stavu národnostního složení brněnského obyvatelstva v poslední čtvrtině minulého století. Velká část brněnského českého obyvatelstva byla nucena hlásit se pod tlakem sociálního vyděračství oficiálně k německé národnosti anebo byla k této národnosti mechanicky řazena, protože děti — třeba nedobrovolně — navštěvovaly německou školu.

Český proletariát v Brně se ovšem nesmiřoval s danými poměry. Sociální demokracie usilovala překlenout národnostní rozdíly a rozpory solidaritou dělnictva obou národností; ale tato snaha byla ustavičně mařena zejména tlakem vládnoucích německých míst, která naopak podněcovala protičeský nacionalismus německého obyvatelstva města. Časté organizované i neorganizované demonstrace brněnského proletariátu byly dokladem jeho odhodlání bojovat proti nesnesitelným životním podmínkám. Nejkrutější zásahy a perzekuce z policejní strany byly odpovědí na tyto akce, a české lidové vrstvy byly znovu a znovu násilím vtačovány do úlohy pasívního objektu společenského dění. Převaha německé kapitálové moci byla taková, že zápas českých lidových vrstev za národní i sociální práva se zdál na Moravě a zvláště v Brně ještě v 90. letech takřka beznadějný.

Uvažujeme-li o možnostech působení této situace na dobový literární vývoj — v tomto případě na Moravě —, docházíme sice k analogickým závěrům jako při rozboru tehdejší společensko-národní situace v Čechách, avšak přece jen s určitým rozdílem: ten je dán zvláštní vyostřeností sociálních i národních poměrů v Brně.

Proto také právě v životě brněnské společnosti bylo možno najít v podobě ještě vyhraněnější než v Čechách potvrzení některých základních bodů skeptického naturalistického názoru na úlohu subjektu v sociální struktuře pozdně buržoazní éry, na schopnosti lidské vůle odolávat tlaku objektivních okolností a na funkci i možnosti literatury v dané situaci.

V prvních třech knihách Merhautových próz (*Povídky*, 1890, *Had a jiné povídky*, 1892, *Černá pole*, 1897) můžeme sledovat, jak autor nachází v brněnském životě takřka nepřebornou zásobu dokladů pro potvrzení naturalistické doktríny o člověku jako oběti sociálního prostředí.

Charakteristickým znakem těchto próz je pronikavost autorova pohledu na brněnské prostředí a jeho život v osmdesátých letech i bystrý smysl pro specifickou národní i společenskou problematiku česko-německého města. Jakkoli stál po celý život vůči buržoazní mentalitě a životnímu stylu měšťáctva v opozici, nebyl Merhaut socialista; ale tlak skutečnosti a jejich rozporů ho vedl postupně k názoru, že existenční zápas českého Brna nelze redukovat jen na otázku jazykovou a národně kulturní, nýbrž že je třeba chápat ji v souvislostech širší problematiky sociální. Tím se ovšem nic neměnilo na pesimistickém rázu jeho líčení soudobé reality.

Námětem Merhautových povídek jsou osudy drobných lidí, drcených mravně, citově nebo existenčně dobovou sociální mašinérií. Jsou to většinou jen bezmocné oběti systému založeného na peněžní, kapitálové dife-

renciaci lidí, systému, v němž charakterové hodnoty člověka jsou vystavovány ustavičnému intenzivnímu tlaku demoralizujících společenských vztahů. Pocit marnosti ovládá Merhautovy hrdiny od prvního životního úderu a konfliktu a předem jim bere síly i naděje na úspěch. Jako naturalisté věří i Merhaut ve vliv dědičnosti a pudových dispozic člověka; i Merhaut líčí skutečnost obvykle v jejich temných, tragických odstínech; pád lidských snah, tužeb a nadějí bývá nejčastějším tématem Merhautovým; chabost, omezenost sil a vůle pak charakterizuje největší část Merhautových postav.

Teprve v závěrečné próze Merhautovy třetí knihy Černá pole — totiž v povídce *Píseň práce* — nacházíme stopy toho, co bychom mohli nazvat autorovým zápasem o aktivního hrdinu. Má jím být Jaroslav Folprecht, který se spíše jen bezděčně, víceméně pudově dá strhnout vlnou jedné z krvavých brněnských demonstrací a zaplatí za to ztrátou své slibné občanské existence. Ani on se ovšem v zásadě příliš neliší od dřívějších postav Merhautových. Není to člověk činu, ale snění; nebýt násilného přerušení jeho životní dráhy, spokojil by se svým skromným údělem vesnického učitele. Ale vyloučení ze společnosti jej staví před osudové dilema: buď přijmout postavení vydědence, které mu tato společnost přisoudila, a živořit z její milosti — nebo se obrátit na dráhu opačnou, vedoucí k dělnému kolektivu proletářskému. Folprecht, dlouho se vzpírající vědomému přiznání k socialismu, je k němu nakonec doveden svou situací. Odměnou je mu zákmit tvůrčí energie, zburcované zpěvem dělnické hymny.

Merhautův hrdina ovšem chápe a přijímá socialismus v podobě, která je do jisté míry příznačná pro Merhauta i pro značnou část naší mladé inteligence 90. let: totiž jako víru v mystickou moc dělného kolektivu. Přesto však závěrečný akord povídky vyznívá typicky naturalistickým a fatalistickým pesimismem. Tvůrčí radost je ztrpčena vědomím, že umělecký zápas se stává pod tlakem nouze zápasem o chléb. A tak končí Merhautův hrdina znovu v pasivní oddanosti osudu.

Problém ohraničenosti a podvazanosti lidské vůle, ať už podmínkami sociálními nebo působením zděděných vlastností rodových, zaměstnával Merhauta i nadále. Bylo to v době, kdy kulminovala vlna naturalismu v evropské próze a dramatu. Vedle proudu naturalismu sociologického, pojímajícího člověka jako víceméně pasivní objekt mnohostranného sociálního tlaku, silil v devadesátých letech proud naturalismu psychologického a psychoanalytického. I v něm se sice uplatňoval zřetel k společenským silám, které formují a deformují člověka; ale hlavní pozornost byla soustředěna na vnitřní život a problematiku člověka, jehož duševní vývoj a vnější jednání bylo primárně určováno ne už mechanismem celospolečenského vývoje, ale především individuálními mezilidskými vztahy.

Výhodou této koncepce bylo především to, že mohly být snáze a názorněji obnaženy lidské vztahy a charaktery v prudkých a dramatických osobních konfliktech. Tato metoda vyhovovala proto zvláště dramatikům, v próze pak vedla k tomu, že rozlehlé obrazy „sociálních mravů“ byly více a více nahrazovány komorně laděnými a zintimněnými příběhy manželských rozvatů a tragédií. Neboť ze všech mezilidských vztahů bylo to

pochopitelně právě manželství, na něž se pozornost psychologických naturalistů zaměřovala nejostřeji. V uzákoněném vztahu dvou lidí spatřovali představitelé psychoanalytického proudu v evropské próze a dramatu modelovou situaci svázané lidské vůle a svobody, a tedy laboratorní doklad neshodnosti a nemožnosti rozvoje a uplatnění pozitivních kvalit lidského subjektu. Kritika se týkala především manželství ve společnosti buržoazní; neboť právě tato společnost učinila z manželství svazek většinou hmotně zájmový, eventuálně společensky prestižní, ale v každém případě svazek, při jehož vzniku hrála vnitřní spřízněnost obou partnerů jen podružnou roli. Zároveň ovšem byla zde napadena — ať přímo, ať nepřímo — instituce manželství jako nenarušitelná, ba posvátná základna společnosti, vybudované a organizované podle zásad křesťanské morálky a křesťanských konvencí. Je proto do jisté míry paradoxní, že jeden z nejpůsobivějších protestů proti instituci manželství vznesl největší apoštol křesťanství L. N. Tolstoj. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let způsobila jeho Kreutzerova sonáta v evropské společnosti dramatický rozruch tím, jak odvážně odkryla a pojmenovala mravní defekty své doby. Podobně skepticky nazírali ovšem v té době na buržoazní manželství i jiní — tak například A. P. Čechov nebo St. Przybyszewski; se sympatiemi pro úlohu ženy v měšťáckém manželství soustřeďoval se na mezilidské vztahy H. Ibsen, kdežto August Strindberg posuzoval bez jakéhokoli stínu optimismu vztah dvou manželů jako vztah dvou dravců, připoutaných k sobě pouty zákona, společenské konvence, zvyku. Strindbergova kniha Manželství, známá u nás v českém překladu od roku 1894, byla v době Merhautově stejně aktuální jako Kreutzerova sonáta. K tomu pak přibyl v samém závěru devadesátých let ještě třetí literární podnět, působící v tomto kontextu jako výrazný příspěvek k naturalistické kritice měšťáckého manželství. Byl to román Emila Zoly Plodnost, přeložený do češtiny dr. Jiřím Guthem a vydaný roku 1899, tj. ještě v roce svého původního francouzského vydání. (I to svědčí, mimochodem řečeno, o nejvyšším stupni čtenářského, a tedy také nakladatelského zájmu o Zolovo dílo u nás.) — Zola ve svém románu odsoudil měšťácké manželství a pseudo-morálku francouzské buržoazní společnosti přímo vášnivě; jeho prudce kritické a osobní stanovisko se nijak neshodovalo s domněle objektivistickým vztahem naturalistického umělce k realitě. V Plodnosti postavil Zola proti sobě dva kontrastní obrazy a dvě kontrastní koncepce rodinných vztahů. První — ryze naturalistický — obraz měšťáckých manželství, založených na kapitálových zájmech a bránících se proto buď úplně nebo skoro úplně plnění vlastní funkce manželství, tj. funkce rodičovské. Proti tomuto temnému a varovnému lícení rozkládající se buržoazní rodiny staví Zola ostře kontrastní obraz ideální rodiny z lidových vrstev. Muž, který ve svém mládí překonal sám v sobě vášeň, lákající ho k cynické, smyslově stále neukojené milence, soustředí se po celý zbývající život na rozmnožování své rodiny, výchovu svých dětí a na fyzickou práci. — Jako by se zde Zola vracel v jistém smyslu k svým romantickým počátkům: v mezilidských vztazích takřka nespočetné rodiny Fromentovy vládné skoro rousseauovská harmonie, vše, čeho se dotkne šťastná ruka mudrého otce a hospodáře, vzkvétá a prospívá. Patriarcha rodiny Froment stává se tak v Zolově podání poněkud schematickým obrazem ideálního rodičovského

typu, který podle Zolova přesvědčení jediný mohl spasit francouzskou společnost a zastavit její populační i morální úpadek.

Celou tuto připomenutou literární situaci v období kulminace evropského naturalismu je třeba brát v úvahu, sledujeme-li tvůrčí vývoj Josefa Merhauta v devadesátých letech. Ale pominout nelze ani inspirativní dojmy ze současné literatury domácí. Z nich na prvním místě zaslouží připomenutí román Viléma Mrštíka Santa Lucia, vydaný poprvé r. 1893, obraz tragického osudu sociálně slabého jedince, který — podobně jako řada dřívějších i pozdějších hrdinů Merhautových — marně usiluje o vydobytí svého místa a práva na život v prostředí velkoměstské společnosti.

Už ve svých Černých polích inklinoval Merhaut, jak jsme připomněli, k typu prózy stejně tak sociální jako psychologické; stále více se soustřeďoval na sledování vnitřního vývoje jednotlivých postav a na problematiku mezilidských vztahů. Tyto intimní příběhy zasazoval Merhaut zpravidla do širších společenských souvislostí brněnského života a do moravského prostředí, jehož důvěrná znalost dodávala Merhautovým pracím lokální autentičnosti a atraktivnosti; ne neprávem poukazovala dobová kritika na to, že Merhaut soutěží slovesnými prostředky s malířským uměním Joži Úprky.

Do takového rámce pestrého lidového prostředí moravského Slovácka zasadil Merhaut hlavní scény svého prvního románu (z r. 1900) *Andělská sonáta*, odehrávajícího se ovšem jinak na půdě brněnské. Hlavního hrdinu příběhu, inženýra Hřivnu, nacházíme na začátku vypravování v zajetí pout, jimiž ho váže živočišná láska k bohaté a požívačné brněnské Němce. Hřivna se snaží vymanit ze své vášně, ale znovu a znovu se k milence vrací. Teprve když jeho žena objeví nezvratné důkazy jeho nevěry, dává se Hřivna na cestu pokání. Ke katarzi dojde během velkých poutnických slavností na Hostýně, kde se Hřivna smíří s Bohem a se svou ženou. Jakoby symbolem smíru a odpuštění je dítě, které se narodí po letech neplodného manželství. Ale dítě umírá a vztah znovu opuštěných manželů je vystaven nové zkoušce. Motiv hudby v závěru příběhu, očišťující duše od smutku a zoufalství, vyznívá naději, která však směřuje za hranice života pozemského: „Není zmaru ve znamení smrti...“

Merhautův román je na první pohled polemicky zaměřen proti naturalistické teorii o nepřekonatelnosti zděděných pudových sklonů a vlastností, o převládající a neovládnutelné síle smyslné žádostivosti v člověku a o rozhodující úloze osudu, „fata“ v lidském životě. Merhaut chtěl nepochybně prokázat, že proti všem těmto silám může se člověk prosadit jako aktivní subjekt, aniž musí rezignovat na schopnosti své vlastní vůle. Láska k ženě, očištná moc umění, to jsou zdroje vnitřní energie, z nichž je možno čerpat sílu k uchování vlastní osobnosti a vlastního postoje k životu.

Ale tuto tezi se autorovi nepodařilo přesvědčivě doložit příběhem, který měl právě po způsobu naturalistickém posloužit jako dokumentace základních autorových myšlenek. — Merhautův hrdina je totiž od samého počátku představován jako povahový slaboch, který de facto není nikdy schopen vymanit se vlastní energií z jakékoli situace, která mu působí mravní skrupule. Svazek s milenkou přetrhá nikoli z vnitřního přesvědčení, ale proto, že žena najde jeho kompromitující korespondenci. A to, co jej vede k pokání a ke smíru s ženou, je daleko spíše snaha o obnovu

domácího klidu a pohodlných zvyklostí denního života než hluboké vědomí mravní viny.

„... ona věřila ve spravedlnost Nejvyšší, v tu, jež žádá také formálního zadostiučinění, obřadného pokání — neboť vzpourou proti Bohu byl v jejich očích každý lidský hřích. Najednou byl přesvědčen, že mu dříve neodpustí, dokud i taktó, nejen před ní, ale i před Bohem nebude se kát. Mlčela její ústa, ale její pohledy mu to řekly včera v noci i dnes.

Což kdyby tak tam nahoře na Hostýně pro její upokojení — — —

Ach, toužil zase po teplém manželském míru, po holubičí spokojenosti dávných dnů. — Stála by za to ta oběť, to pokošení, v němž by zlomil svůj odpor k obřadům, tu umíněnou, prudkou svou nenávisť ke všem formálnostem předpisů — —“³

Hostýnská pouť je zachycena řadou scén a obrazů, v nichž znovu nacházíme důvody k pochybnostem o mravních popudech Hřivnova počínání.

Ocitujeme ze scény v hostinci, bezprostředně po vnitřně očištné zpovědi: „Dětskou radost měl Hřivna ze své ženy, když viděl, jak jí chutná, jak její ruce s přiborem mršně nad talířem tančí, jak slabé rozčervenání nasycené krve naplynulo jí v tvář. [...] Hřivna, dobře nasycen, obtácel si ten krásný svůj obrázek dýmem doutníku a snivě díval se na ni. — Jakou to přece jen měl hezkou ženu! Zase ten krvavý stín červených krajek kloboučku zahrával jí ve tváři... a v mihotavé záplavě, v tónech syté rudých, jaká noc černá byla v jejich vlasech, jak klenuly se k sobě obloučky jejího obočí splyvavou linií vášně, linií, ve které dále energicky zahýbal její nosík, višňové rýsovaly se rty, bradička malá a klenulo se na štíhlém pasu vychýlené poprsí! — Hezká byla a čistá byla a mladá. — Jak to mohl zabloudit, jak mohl utéci od toho všeho zde! — —“⁴

Klid v rodině je tedy obnoven, staré vztahy a staré zvyklosti přišly znovu k platnosti.

Merhautův hrdina, který se zdánlivě tolik bránil nadvládě živočišných pudů nad vlastní vůlí a nad vlastním mravním vědomím, upadl nakonec do vázanosti jiné, neméně skličující: totiž do vázanosti konvencemi životního stylu a myšlení měšťáctva, třídy, z níž nevzešel, kterou opovrhoval a od níž se proto snažil distancovat, a to jak z důvodů sociálních, tak národních. K domnělé vnitřní obrodě Hřivnově došlo pod vnějším tlakem, pod vlivem náhodných okolností; daleko větší úlohu než jakékoli náboženské uvědomění hrdinovo má zde pestrá, ba až křiklavá scénérie hostýnské slavnosti, které se Merhaut snažil umělecky využít k impresionisticky barevnému líčení moravského folklóru konce století.

Ale současně jsou tyto folklórní scény nejednou zajímavé i jako příspěvek k popisování moravského bigotního maloměšťáctví konce století a jako obrázek tehdejšího politického dryáctví klerikálů, kteří se zvláště na Moravě snažili využívat lidové religiozity. Merhautovo pozorování je stejně přesné jako kritické:

„Dál za ním utíral si pot s čela vysoký muž, s fyziologií venkovského inteligenta, velmi zaměstnaného ve starostech veřejných, v dlouhém černém kabátě, s širokou běločervenou stuhou na rukávě. Světlemodré jeho oči, domyšlivé a chlubitivé, dívaly se starostlivě a zálibně do náměstí, kde sestavoval se zvolna zase k dalšímu pochodu průvod mužů z pánve uhelné.

„Velebný pane, sláva naší straně! Dobře jsme to sehnali! Ti budou koukat! — Zítřka napíšu referát do novin! [...]“

Hřivna, zasažen náhle v citech svých odpornou jakousi ranou, jež rozrazila jednu jeho iluzi, vrátil se na náměstí.⁵

³ *Andělská sonáta*, A. Píša, Brno 1923, str. 89.

⁴ Tamtéž, str. 133–134.

⁵ Tamtéž, str. 112–113.

Snad proti své vůli prokázal Merhaut svou kresbou manželů Hřivných, jak pevným krunýřem je prostředí, společenské zázemí a společenské zařazení, z něhož vyplývá životní styl, myšlení a citění člověka. Merhaut, který chtěl uniknout ze zajetí filosofie determinismu, se tak v Andělské sonátě vrátil velikým kruhem znovu k svému naturalistickému východisku. Román, který měl být psychoanalytickou studií a svědectvím vnitřní aktivity i mravní energie lidského subjektu, nepřesáhl nakonec svou uměleckou metodou ani myšlenkovým charakterem hranice sociologického naturalismu. Andělská sonáta je nám dnes jen dokladem usilovného tvůrčího zápasu autorova o novou koncepci vztahu mezi člověkem a realitou dobového života. Avšak svár vůle a nutnosti, který je — nebo aspoň měl být — významovým těžiškem díla, zůstal nedořešen.

Román *Andělská sonáta* byl přijat naší literární kritikou protichůdným způsobem; v těchto protikladech se do značné míry odrážela zejména rozdílnost ideologického postoje jednotlivých kritiků vůči Merhautovu dílu. Jako „knihu vysokého umění“, „arcidílo, které plane září nesmrtnosti“, charakterizoval *Andělskou sonátu* Sigismund Bouška.⁶ „Merhaut je neskonale větším než ten neupřímný falešný lži umělec a velkořemeslník naturalismu Zola! [...] Stydno vzpomenouti, neřku-li srovnávaní jeho Plodnost s tou čistou a mužně cudnou knihou Merhautovou.“⁷ Mladý Arne Novák prohlásil *Andělskou sonátu* za jedno z nejlepších našich prozaických děl konce 90. let.⁸ Podobně přijal knihu Fr. Sekanina;⁹ také on vyzvedl Merhauta nad Zolu (podle názoru Sekaninova vyniká Merhaut nad Zolu svou poetičností) a ochraňoval *Andělskou sonátu* proti výtkám — vyvolaným snad spíše nadšeným přijetím díla ze strany katolické kritiky než knihou samou — že se v ní projevují klerikální tendence. Stejně pochvalného přijetí se dostalo *Andělské sonátě* v recenzi ve *Zlaté Praze*.¹⁰ — Základním a společným důvodem těchto svrchovaně kladných kritických reakcí bylo patrně to, že v Merhautově knize se projevovala snaha rozrušit a překonat schéma naturalistického románu, které koncem devadesátých let bylo i u nás právě pocíťováno jako umělecky málo produktivní. Ale ne všichni doboví kritikové byli přesvědčeni, že Merhaut toto schéma skutečně překonal a že jeho román vnesl do naší prozaické tvorby nové hodnoty. Jiří Karásek ze Lvovic nepřiznával Merhautově knize hodnoty psychoanalytického románu ani vysoké kvality básnické. *Andělská sonáta* je dle něho dílo útočící především na smysly, nikoli na duši čtenáře; představuje krajní mez „materialistického naturalismu“. Ve své podstatě je to dílo „nehynbé“. Psychické projevy hrdinů zredukoval Merhaut na banality, „národnostní“ motivy narouboval na nevhodné situace. Výsledkem Merhautova úsilí o jadrný, barvitý styl jsou toporné slovní obraty. Ale přesto stojí podle Karáska *Andělská sonáta* „výše než záplava české prózy produkované velkonakladatelským literárním trhem“.¹¹ — Ani takového relativně kladného uznání se nedostalo Merhautově knize v ostře odmítavém posudku, který vyvolala u S. K. Neumanna; tato ostrost byla pravděpodobně znásobena tím, že Neumannova recenze¹² reaguje vlastně na nekriticky nadšenou stat. Sig. Boušky, kterou jsme zde citovali.

Ještě jednou a naposled pokusil se Josef Merhaut o to, aby se románovou formou vyrovnal s problémy, které jej tížily zejména v posledních letech života a o jejichž řešení usiloval také jako publicista. Román *Vra-*

⁶ Obrázková revue 1, 1899/1900.

⁷ Tamtéž, str. 354.

⁸ Lumír 28, 1900, str. 299–300.

⁹ Obzor literární a umělecký 2, 1900, str. 120–122.

¹⁰ Zlatá Praha 17, 1900, str. 360, šifra O. Š.

¹¹ Moderní revue 11, 1900, str. 245–247.

¹² Nový kult 4, 1900, str. 1–6, přetištěno v knize S. K. Neumann, *Stati a projevy I*, Státní nakladatelství krásné literatury a umění, Praha 1964.

nov, vydaný r. 1906, stal se epilogem Merhautovy tvorby. Jako by tušil, že je to naposledy, kdy vystupuje literárně před veřejnost, snažil se ve svém Vranovu dojít odpovědi na nejzávažnější otázky národně společenského a do jisté míry i osobního života. Léta, kdy vznikl Vranov, byla pro Merhauta tragická. Bylo to po smrti jeho syna Bohumila, jediné bytosti, která dávala smysl a citovou náplň Merhautovu osobnímu životu. Merhaut se v té době víc a víc vzdaloval zájmům o každodenní události a zamýšlel se nad principiálními otázkami existence člověka ve společnosti. Východiskem a základnou mu ovšem zůstávala stále moravská půda, společnost české Moravy.

Ve Vranovu se Merhaut soustřeďoval na problém funkce a možností české inteligence v Brně a na Moravě. Je v silách nové, mladé generace národního vzdělanstva oživit duch české Moravy, přemoci nápor germanizace i sílu tradičních předsudků, které oddělovaly v myšlení prostých lidí Moravu a Moravany od Čech? Merhaut, aniž to snad zamýšlel, položil ve svém Vranovu v podstatě podobně skeptické otázky, jaké o dvě desetiletí dříve vyslovil Hubert Gordon Schauer.¹³ Tyto otázky vyplynuly — u Merhauta stejně jako u Schauera — z úzkostné obavy, zdali národní organismus, dlouho vyčerpávaný úsilím o zachování vlastní existence, má v sobě ještě dost životních sil, zda není už definitivně ochablý a neschopný odolávat novým tlakům.

Takové myšlenky jsou osnovou dlouhých a opěťovaných dialogů tří hlavních mužských postav Merhautova Vranova — Evžena Srby, Jana Svobody a starého pana Křikavy. Český učitel Svoboda i starý pán jsou typy zřetelně pozitivní: cílem Svobodovým je dostat se na českou školu a pracovat k národnímu uvědomění moravské mládeže; Křikava, který strávil skoro celý svůj život mimo vlast, vrací se ve stáří k rodné půdě jako k symbolu národní jistoty, jako k záruce a základně další existence národa. Ale Svoboda i Křikava jsou v této trojici postavy jen pobočné. Jejím středem je skutečný hrdina románu Evžen, v němž se soustřeďuje nejvlastnější myšlenková problematika celého díla.

Základní obrysy této postavy odpovídají jednomu z typicky naturalistických schémat zolovských. Mladý muž, plný životních plánů a ideálů, je současně duševně ochromován vědomím toho, že je synem otce alkoholika, který v záchvatu choromyslnosti spáchal sebevraždu. Se stálou úzkostí pozoruje na sobě Evžen skutečné nebo domnělé projevy zděděných rysů otčovy povahy, a toto utkvělé vědomí možného rodového zatížení vede jej k nervovému vyčerpání, které léčí uprostřed luhačovické přírody. Tam se setkává s ženou, která ho upoutá vším, čeho se jemu samému nedostává: životní odvahou, smyslovou touhou po lásce a současně schopností plného citového odevzdání milovanému druhovi. Rozhodující scény tohoto milostného dramatu odehrávají se pak na Vranově, v místech, která Merhaut miloval ne pro proslulost jejich církevních slavností, ale pro jejich přírodní krásu. Evžen bojuje sám se sebou zápas o to, zdali má opustit svůj dosavadní svět a spojit svůj život s ženou, která mu nabízí nejen lásku, ale i hmotné zabezpečení — která ho však zároveň staví před nutnost čelit moralistním předsudkům společenským. — Evžen se nakonec rozhodne

¹³ *Naše dvě otázky*. — Čas 1, č. 1, 20. 12. 1886.

rezignovat na tuto lásku i na lásku vůbec a setrvat na půdě domácího života u všední práce pro budoucnost národní společnosti a moravského češství. — Román tedy zdánlivě vyznívá pozitivní ideou společenské aktivity, myšlenkou o nutnosti každodenní, třeba neviditelné snahy ve prospěch lidí trpících; „... i nížiny, kterými nutno k životu jít, možno si zkrášlit a povýšit, když z nich upínáme oči k vrcholům.“¹⁴

Ale tato idea, kterou se Merhaut snažil vyjádřit a obhájit svým románem, tato jeho teze o nutném vzepětí osobní energie ve prospěch národního celku má namnoze ráz jen deklarativní a nevyplývá zcela organicky z myšlenkové struktury díla. Pointa románu sice naznačuje myšlenkový záměr autorův, ale k jeho dokonalému naplnění nedošlo. Neboť v Merhautovi samém nebylo v té době dostatek vnitřní síly k tomu, aby svým dílem dokázal vpravdě oponovat soudobému stavu a poměrům v národní společnosti nebo aspoň zřetelně odkrýt její základní choroby. Připomněli jsme analogii s H. G. Schauerem; stejně však musíme připomenout, že Merhaut nedovedl ve Vranovu svoje otázky po osudu a stavu národního organismu vyslovit natolik jasně, aby bylo zřejmé, které příznaky jeho vnitřních defektů pokládá za rozhodující.

Dobová kritika se k Vranovu postavila — na rozdíl od prvního Merhautova románu — převážně negativně. Kladně vyzněly jen referáty Václava Dreslera,¹⁵ který knihu charakterizoval — ne zcela nepřípadně — jako „kulturní a psychologický dokument“ a jako „společenskou studii“, dále pak stať nepodepsaného autora v Moravskoslezské revue.¹⁶ Jako „nejvyšší vzepětí a patrně největší ztroskotání Merhautovo“ přijal Vranov Otakar Theer;¹⁷ tento „neúspěšný ideologický román“ je mu důkladem kontrastu mezi autorovým chtěním a schopností. — Nic z někdejšího nadšení pro Merhauta se nejví v posudku Arna Nováka.¹⁸ Merhaut je mu typický epigon naturalismu, ovlivněný „deskriptivní rétorikou“ Viléma Mrštíka; poněkud nepochopitelně klade Novák v závěru svého nelitostného posudku Vranov na roveň Andělské sonátě, vytýkáje — nepříznanou citací z S. K. Neumanna — oběma dílům prázdnou mnohomluvnost; mladý kritik zřejmě nepředpokládal, že by jeho někdejší bezvýhradně kladná recenze Andělské sonáty mohla být ještě v paměti. — Důsledný, věcně kritický postoj k Merhautovi jako romanopisci zachovával S. K. Neumann. Vytkl mu v posudku Vranova¹⁹ nedostatky porozumění pro vývoj idejí moderního světa, stereotypní charakteristiku postav a myšlenkovou chabost díla.

Ústřední dějová linie i ústřední myšlenková problematika Vranova se nejtěsněji váže na postavu Evžena Srba. Na ní také je nejpatrnější neujasněnost vlastních autorových cílů, jichž chtěl románem dosáhnout, i nevyhraněnost jeho názorových stanovisek — a to jak v oblasti společenské, tak etické. Na Evženovi zřejmě měl být demonstrován proces mravní očisty člověka, který překonává osobní zájmy, city a sexuální pudy, dovede přemoci sám sebe a dochází vnitřní obrody v úsilí o prospěch svých bližních. Je zřejmé, že Merhautovi jako umělci bylo filozofické a metodické schéma naturalismu stále těsnější. Touží po jeho pře-

¹⁴ J. Merhaut, *Vranov*, 2. vyd., A. Píša, Brno, b. d., str. 390.

¹⁵ Moravská orlice 9, června 1906.

¹⁶ Moravskoslezská revue 2, 1906, č. 7, str. 223—227.

¹⁷ Ot. Theer, *Josef Merhaut*, Lumír 34, 1906, str. 492n.

¹⁸ Přehled 4, 1906, str. 806n.

¹⁹ Moravský kraj 11, 7. června 1906; přetištěno ve Spisech S. K. Neumanna, sv. 4, *Statí a projevy II*, Odeon, Praha 1966.

konání zobrazením a vytvořením nového typu postav, nadaných energií vůle a mravní pevností, tedy vlastnostmi, s jejichž pomocí by byli Merhautovi hrdinové schopni nově utvářet svůj vztah k objektivní realitě, zrušit podřízenost individua vnějším tlakům a představit člověka jako strůjce osudu vlastního i osudu celé národní společnosti. Podstata Merhautova nezdaru, pokud šlo o uskutečnění tohoto záměru, byla v tom, že se mu nepodařilo zachytit a ztvárnit vnitřní vývoj ústředních postav, zejména však hlavního hrdiny Vranova. Právě Evžen zůstává od počátku do konce postavou statickou: mění sice svoje názory a lidské vztahy — ale vlastním důvodem toho je jejich nepevnost; od počátku je Evžen postava — z hlediska umělecké výstavby — vnitřně ochromená, neschopná plnit svou funkci v románu. Kdyby bylo možno chápat Evženovu rozkolísanost a vágnost v názorech i mezilidských vztazích jako symbolický obraz stavu moravské české inteligence konce století, nabyla by jeho postava v románu funkčního smyslu a oprávnění. Ale tak tomu není. V Evženovi se zřetelně koncentrují vlastní nevyhraněné a nedůsledné názory Merhautovy, nikde nenacházíme náznak autorova kritického odstupu, Evžen je zřejmě hlasatelem idejí, jež měly být románem prosazovány. A podobnou funkcí jsou víceméně zatíženy i ostatní postavy; částečnou výjimkou je jen Růžena — ale ani jí nedokázal Merhaut dát pevné obrysy: a opět především proto, že jeho vlastní stanovisko k ní a k problematice, kterou v ní ztělesnil, bylo rozkolísané. Nedokázal důsledně hájit protikonvenční názory společenské, o nichž se v románu tak často diskutuje, a sám si zcela neujasnil vlastní etický postoj k problému, který vytýčil právě ličením vztahu Růženy a Evžena. Z Merhautova podání není jasné, zda volnou lásku odsuzuje nebo hájí. Důvody, které staví proti ní, vkládá do úst konzervativní staré matce — ale právě tato matka je v románu stále udržována v pozici hlavní morální autority.

Merhaut dával tedy zřetelně — i když značně neorganicky — pronikat svému autorskému subjektu do literárního díla a učinil ze svého románu takřka osobní zpověď. Ale základního cíle — totiž důkazu vnitřní proměny a společenské aktivizace svého hrdiny — Merhaut nedosáhl. Vranov psal umělec, který vnitřně už rezignoval na snahy o přetváření okolního světa. Vnitřně rezignovaní jsou pak nutně i hrdinové Vranova. Proto vnější okolnosti jsou vždy silnější než oni.

„[Evžen] poddával se nezbytnosti, přijímal osud, jaký byl. Zoufale, vzdorně, s umíněností vyvržených a zavržených myslil na svůj život, na svoji nemoc, která vytrhla ho z povolání, na pobloudilou svoji výchovu, na vášeň, která teď činila jej nepřičetným: dědictví otcovy krve. Nestál v tuto chvíli o návrat do života. [...] Byl teplý večer, a Evžen trásl se zimnicí. Touha po klidu jím lomcovala. Doma na klíně matčině tišil se zase usedavě, beze slova, volaje po pokoji své duše a nedoveda se přece vyzpovídat, zřící všeho navždycky. Matka plakala nad ním, hladíc mu vlasy, vzpřímena, dívajíc se do dálky, čekajíc na jeho vzdálené slovo, na vyznání a na slib, že už od ní nepůjde.“²⁰

Jen jediný náznak skutečného konfliktu — který se však nestal tvůrčím impulsem — lze odkrýt v Merhautově románu: je to srážka Evženovy touhy po aktivním postoji životním a společenském s chabostí vlastní vůle

²⁰ J. Merhaut, *Vranov*, str. 228–229.

a s nedostatkem vnitřních sil. Příznačný konflikt „umdlené duše“ konce století — ale i svědectví Merhautova marného úsilí o vytvoření takového obrazu dobové české inteligence na Moravě, který by se stal nejen svědectvím o soudobé skutečnosti, ale zároveň výzvou k zápasu o její proměnu. Merhaut se ve svém Vranovu sice vymanil ze závislosti na naturalisticky objektivistické, „fotografické“ metodě, ale nedovedl v podstatě překonat pojetí člověka jako pasivního objektu dějin a společenských závislostí, jako oběti zděděných chorob nebo vlastní slabosti.

V tomto nezdaru je nepochybně kus tragédie Josefa Merhauta, který se po všechna léta svého literárního a veřejného působení snažil o to, aby jak svou tvorbou, tak svou společenskou činností přispěl především k pokroku českého života na Moravě. Neúspěch Vranova ovšem nic nemění na skutečnosti, že Merhaut ve svém prozaickém díle jako celku častokrát zobrazil moravský a zvláště brněnský život konce 19. století s uměleckou přesvědčivostí i dobově dokumentární názorností. Dovedl přitom nejednou zachytit jak vnějškovou, tak i vnitřní, myšlenkovou podobu tohoto života. Jeho práce neměly ráz laboratorně experimentální a chladně analytický, nýbrž je charakterizoval co nejosobnější, až bolestně citlivý autorův vztah k zobrazované a umělecky ztvárňované realitě. Nejčastější konkretizací tohoto vztahu byl Merhautův kritický pohled na sociální a národnostní problematiku dobovou, i úsilí o upevnění mravní základny života jednotlivce i celé společnosti.

Merhautovo dílo tak vyrůstalo z pevného vědomí společenské odpovědnosti. V tom byl i nejdůležitější předpoklad umělecké přesvědčivosti a specifičnosti nejzdařilejších prací tohoto autora, který se podílel nemalou měrou na tom, že z Moravy vzešly koncem minulého a na začátku našeho století tak cenné a osobité podněty pro rozvoj české literatury i celé české kultury.

PROBLEME DES NATURALISMUS IM WERK JOSEF MERHAUTS

Die Durchsetzung der naturalistischen Methode in der tschechischen Literatur war in beträchtlichem Maße durch den literarischen und philosophischen Kontext bedingt, in dem sich das tschechische Schrifttum der 80. und 90. Jahre entwickelt hat. Man verzeichnet einen großen Einfluß des Positivismus; einflußreicher war jedoch das direkte Wirken des Romanschaffens vom E. Zola. Zur Entfaltung des Naturalismus in der tschechischen Literatur haben allerdings ergiebig auch die sozialen und Nationalitätenverhältnisse in den böhmischen Ländern beigetragen. Durch die damalige scheinbar aussichtslose Situation dieser Verhältnisse wurde auch die These von der Unterordnung des menschlichen Subjekts den objektiven Umständen bestätigt. Auf der anderen Seite hat gerade die soziale und nationale Unterdrückung zur Gegenaktion geführt, die sich in der tschechischen naturalistischen Literatur durch eine kritische Einstellung der Autoren gegenüber den damals zeitgenössischen Verhältnissen geäußert hat. Dadurch wurde eigentlich der theoretische Grundsatz der objektivistischen „Nichtteilnahme“ des Autors an der künstlerischen Gestaltung der Realität verletzt. Der tschechische Naturalismus stand somit in beträchtlichem Maße sowohl mit der vorhergehenden als auch mit der zeitgenössischen Strömung des tschechischen sozialen Realismus in Verbindung.

Einer der Autoren, dessen Schaffen die beachtenswerte Variante des europäischen Naturalismus aufweist, war der Prosaiker Josef Merhaut (1863—1907). Aus Mittel-

böhmen stammend, wirkte er jedoch als Redaktionsmitglied der Tageszeitung „Moravská orlice“ seit 1885 ständig in Brno (Brünn). Seine Erzählungen aus dem Brünnener Milieu stellten größtenteils den Menschen als Opfer der sozialen Verhältnisse dar. In seinen zwei Romanen (Andělská sonáta, 1900, und Vranov, 1906) war Merhaut jedoch bestrebt, einen aktiven Helden zu schaffen, der nicht mehr nur passives Opfer des Schicksals oder des Druckes des gesellschaftlichen Milieus ist. Merhaut wollte ferner zeigen, daß der Mensch zum Wegbereiter seines Schicksals werden kann und daß er mit seinen Kräften zur Umwandlung der Gesellschaft beitragen kann. Merhaut war also entschlossen, aus dem Bann der Philosophie des Determinismus zu fliehen und die schmalen Grenzen der naturalistischen Methode zu überschreiten. Dies gelang ihm in seinen zwei Romanen nur partiell. Wenn auch Merhaut die Grenzen der naturalistischen Methode nicht völlig überwunden hatte, wies sein Schaffen doch nicht den lebensfremden experimentalen und kühl analytischen Charakter auf. Seine Arbeiten sind im Gegenteil eben durch die empfindliche persönliche Beziehung zu der darzustellenden Realität gekennzeichnet. Die häufigste Konkretisation dieser Beziehung war Merhauts kritischer Blick auf die zeitgemäße soziale und nationale Problematik sowie ferner sein Bestreben um die Festigung der ethischen Grundlage sowohl beim Individuum als auch in der ganzen Gesellschaft.

